

ՀԱԿՈՒՅԱՆ ՎԱՀԱԳՆ

(ԱԻ)

ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՐԵՎԱՆԻ ԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ 1724-1800 ԹԹ.

18-րդ դարում Հարավային Կովկասում պարբերաբար ռազմական գործողություններ էին ընթանում, ինչն իր ազդեցությունն ունեցավ տարածաշրջանի ժողովրդագրական պատկերի վրա. մասնավորապես տարբեր երկրամասերում տեղական բնակչությունը արտագաղթի պատճառով սկսեց փոքրամասնություն կազմել: Նման գործընթացները չշրջանցեցին նաև Երևանի խանությանը: Երևանն այն ժամանակ հարուստ առևտրական քաղաք էր, և Երևանի անառիկ բերդն ու քաղաքի եկամտաբերությունը հրապուրում էր ոչ միայն գերտերություններին, այլ նաև տարբեր նվաճողների: Սույն աշխատությունում մենք կներկայացնենք այն հանգամանքները, որոնց հետևանքով Երևանի խանության հայությունը, որը 18-րդ դարի սկզբին կազմում էր խանության բնակչության մեծամասնությունը, արդեն դարավերջին զգալիորեն պակասեց:

Պատերազմական գործողությունների ազդեցությունը Երևանի խանության ժողովրդագրական պատկերի վրա 1720-1740-ականներին:

Քաղաքի հայ բնակչության թվականակի մասին մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի վերաբերյալ հիշատակումներից մեկն առկա է Աբրահամ Երևանցու մոտ՝ օսմանյան բանակին Երևանի հայ բնակչության ցուցաբերած դիմադրության նկարագրությունում: 1724 թ. Երևանը օսմանյան բանակի կողմից պաշարվելու ժամանակ քաղաքի դիմադրությունը լիովին կազմակերպեցին հայերը: Այդ ժամանակ օսմանյան բանակին դիմագրավելու համար Երևանի Ձորագյուղ թաղամասում հավաքվել էին 9443 ազգությամբ հայ սպառազեն տղամարդիկ¹⁹: Ըստ Աբրահամ Երևանցու՝ այդ ժամանակ քաղաքում հաշվվում էր նաև 28000 հայ²⁰: Այնուհետև օսմանյան բանակի կողմից Երևանը գրավելուց հետո թուրքական իշխանությունները հաշվառում են անցկացնում, որի

¹⁹ Աբրահամ Երևանցի, Պատմություն պատերազմաց, 1721-1736, Երևան, 1938, էջ 17:

²⁰ Կարապետյան Մ., Բնակչության էթնիկ կազմը և էթնիկ պրոցեսները Երևանում 1724-1800 թթ., ՊԲՀ, 1987, N 3, էջ 95:

նպատակը ճշգրիտ հարկահավաքության կազմակերպումն էր: Սոֆիայի Կիրիլ և Մեթոդի ժողովրդական գրադարանի «Երևանի» ֆոնդում պահվող վավերագրերը վերաբերում են այդ ժամանակ օսմանյան իշխանությունների «Արարատյան երկրից» ստացվող եկամուտներին: Այդ վավերագրերից որոշները ուսումնասիրվել են Հակոբ Փափազյանի կողմից և կարևոր տեղեկություններ են հաղորդում մեզ հետաքրքրող թեմայի ուսումնասիրման համար²¹: Ըստ այդ փաստաթղթերի՝ թուրքական իշխանությունները 1725 թ. առաջին հաշվառումն իրականացնում են Կրբուլախի, Կարսիի, Գառնիի, Շարուրի, Սուրմալուի, Դարաչիչազի և Դարալագյազի շրջաններում: Ըստ այդ հաշվառման՝ այդ շրջաններում բաժանվել է 14317 ջիզյաի²² թեթիկ²³: Այսինքն Երևանի խանության ընդամենը մի քանի շրջաններում չափահաս հայերի թիվը կազմել է մոտ 14317: Երևանի խանությունում ժողովրդագրական գործընթացների վրա զգալի ազդեցություն ունեցան նաև թուրք-պարսկական պատերազմները, որոնց արդյունքում 1735 թ. Երևանը կրկին անցավ պարսկական տիրապետության ներքո: Պատերազմի ավարտից հետո Նադիր շահի վարած ներքին քաղաքականությունը էականորեն ազդեց Անդրկովկասի, այդ թվում նաև Երևանի խանության ժողովրդագրական պատկերի վրա: Նադիրը բռնի ներգաղթ էր կազմակերպում, նպատակ ունենալով տերության տարբեր հատվածներում թուլացնել իր նկատմամբ անբարենպաստ տրամադրված ուժերին: Նրա հրամանով Թիֆլիսից Խորասան բռնագաղթեցվեց 6000 ընտանիք²⁴, Մուղանում թագադրվելուց առաջ 300 հայ ընտանիք բռնագաղթեցվեց Երևանից²⁵: Հետագայում կաթողիկոս Ղազար Ջահկեցին ակտիվ քայլեր ձեռնարկեց Օսմանյան կայսրության տարածքից Երևանի խանություն հայ բնակչության գաղթեցնելու ուղղությամբ: Դրա մասին է վկայում Նադիր շահի

²¹ Փափազյան Հ., Սոֆիայի Կիրիլ և Մեթոդի ժողովրդական գրադարանի օսմանյան դիվանական վավերագրերը: Պատմաբանասիրական հանդես, 1984, N 3:

²² Ջիզյաի հարկը գանձվում էր չափահաս քրիստոնյաներից:

²³ Փափազյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 200:

²⁴ Lockhart L., Nadir shah, a critical study based Mainly upon contemporary sources, London 1938, p. 91.

²⁵ Կարապետյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 99:

1741 թ. հրովարտակը, որով շահն արգելում էր կաթողիկոսի ցանքերով Արևելյան Հայաստան վերաբնակեցված հայերին անհանգստացնել²⁶:

Հայ բնակչությունից բացի Երևանի խանություն էին տեղափոխվում նաև այլ էթնիկ խմբեր: Մասնավորապես 1738 թ. մայիսի 1-ին Իրանում Ռուսաստանի դեսպան Ս. Սրապովը արտաքին գործերի հանձնաժողովին ուղղված գեկույցում հայտնում է, որ Թուրքիայից Երևանի խանության տարածք են տեղափոխվել 6000 ընտանիք արաբներ և քրդեր²⁷:

Նադիր շահի սպանությունից հետո Իրանում չկար ուժեղ կենտրոնական իշխանություն, և Երևանի խանությունն Անդրկովկասի այլ խանությունների նման կիսանկախ կարգավիճակ ձեռք բերեց: Երևանի խանությունը ենթարկվեց Իրանի գահի համար պայքարող տարբեր հավակնորդների հարձակմանը, և Երևանի խանությունում մի քանի տարվա ընթացքում իշխանության գլուխ եկան մի քանի խաներ²⁸ պայմանավորված վերոնշյալ պատերազմներով: Ի վերջո 1755 թ. Երևանի խանությունում իշխանությունն իր ձեռքում կենտրոնացրեց Հասան Ալի խանը, որից սկսած շուրջ կես դար Երևանի խանությունում իշխանությունը ժառանգաբար էր փոխանցվում: Հասան Ալի խանի իշխանության օրոք Երևանի խանությունը դարձավ վրաց Հերակլ 2-րդ թագավորի հարկատուն²⁹: Այս ժամանակաշրջանից սկսած Երևանի խանության ժողովրդագրական պատկերի վրա սկսեցին ազդեցություն ունենալ ինչպես միջֆեոդալական մարտերը, այնպես էլ խաների վարած ժողովրդագրական քաղաքականությունը:

Միջֆեոդալական մարտերի ազդեցությունը Երևանի խանության ժողովրդագրական պատկերի վրա 18-րդ դարի 2-րդ կեսին:

Դառնալով վրաց թագավորների հարկատուն՝ Երևանի խաներն ամեն կերպ փորձում էին թուլացնել նրանց ազդեցությունը Երևանում:

²⁶ Կոստիկյան Բ., Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը: Հրովարտակներ, պրակ չորրորդ, Երևան, 2008, էջ 53:

²⁷ Армяно-русские отношения во втором тридцатилетии XVIII века, сборник документов. Т. III, Ереван, 1978, док. 77, с. 114.

²⁸ Երևանի խանությունում իշխանության գլուխ կանգնած անձանց սկզբնաղբյուրներում անվանում են տարբեր կոչումներով՝ բեկլարբեկ, խան, սարդար և այլն: Մեր հետազոտությունում մենք կօգտագործենք առավել տարածված «խան» անվանումը:

²⁹ Մելիքսեթ-Բեկ Լ., Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. 3, Երևան, 1955, էջ 138:

Երևանի խաները վրաց թագավորներին կանոնավոր կերպով հարկ չէին վճարում: Հասան-Ալի խանին հաջորդում է իր եղբայր Հուսեյն Ալի խանը: Վերջինս պարբերաբար փորձում էր խուսափել հարկատվությունից: Հայտնի են դեպքեր, երբ խանը, հարկը ժամանակին չվճարելով, Հերակլ 2-րդի կնոջը տարբեր չափի գումարներ՝ 400 թավրիզի թուման³⁰, 200 թավրիզի թուման է ուղարկում³¹: Հուսեյն Ալի խանը երբեմն գումարի փոխարեն ապրանք էր ուղարկում, մի դեպքում 1000 ձմերուկ³², մեկ այլ դեպքում 3020 ձմերուկ արդեն Հերակլ 2-րդի որդի Գեորգիին՝ միաժամանակ ներողամտություն խնդրելով կատարած գանգանքների համար և պատրաստակամություն հայտնելով կատարելու ցանկացած տիպի ծառայություն³³: Խանի հարկատվությունից խուսափելը երբեմն հանգեցնում էր Հերակլ 2-րդի կողմից պատժիչ արշավանքի իրականացմանը, որոնց միջոցով Հերակլ 2-րդը վերականգնում էր ազդեցությունը Երևանի խանությունում: Հերակլ 2-րդի այդ արշավանքները կատարվել են 1765 և 1779 թվականներին³⁴: Միմյան Երևանցին, նկարագրելով 1765 թ. արշավանքը, տեղեկություն է հայտնում նաև Երևան տեղափոխված քուրդ բնակչության մասին: Ըստ կաթողիկոսի՝ քրդերը, թշնամանալով Բայազետի և Կարսի փաշաների հետ, բնակություն են հաստատում Երևանում: Նրանց առանցնորդ Սուլեյմանի աղջիկը Երևանի Հուսեյն Ալի խանի կինն էր: Խանը քրդերին մի շարք գյուղեր էր նվիրել: Հերակլ 2-րդի այդ արշավանքն ուղղված էր նաև քրդերի դեմ, քանի որ նրանք Ղազախի գյուղերը ավերելուց և մարդկանց կոտորելուց սպանում են նաև նրանց առանցնորդ Ջաֆար յուզբաշու որդուն³⁵:

Երբ Հերակլ 2-րդը որոշում է առանց կովի վերադառնալ Վրաստան, ներելով Հուսեյն Ալի խանին, վերջինս Միմեոնին խնդրում է միջնորդել նաև իր աներոջ համար, որն արշավանքի պատճառով հեռացել

³⁰ Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, արաբատառ ձեռագիր N 233, էջ 38բ:

³¹ Նույն տեղում, էջ 59ա:

³² Նույն տեղում, էջ 37բ:

³³ Նույն տեղում, էջ 36բ:

³⁴ Հերակլ 2-րդի 1765 թվականի արշավանքն արյունալի հետևանքներ չի ունենում: Միմեոն կաթողիկոսի միջնորդությամբ առանց մարտի Հերակլ 2-րդը համաձայնում է Երևանի խանության իրեն հարկատու վիճակը պահպանվելու պայմանով դադարեցնել արշավանքը: Տե՛ս Գ. Աղայանց, Դիվան հայոց պատմության, Գիրք, Միմեոն կաթողիկոսի հրշատակարան, 1767-1776 թթ. . Թիֆլիս, 1894, էջ 195:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 195:

էր խանութունից: Միմեռնի միջնորդությամբ Հերակլ 2-րդը հաշտվում է նաև քրդերի հետ, որից հետո նրանք դառնում են Հերակլ 2-րդը հարկատուն³⁶: Քանի որ քրդերին մի քանի գյուղեր են պատկանել, նրանք Ղազախ արշավելու և գյուղեր թալանելու ներուժ են ունեցել և այնպիսի գործունե էղել, որ վրաց Հերակլ 2-րդ թագավորն արշավել է նրանց դեմ, ապա պետք է ենթադրել, որ Սուլեյմանի գլխավորությամբ Երևանի խանություն տեղափոխված քրդերն այնքան էլ փոքրաթիվ չեն եղել և իրենց թվաքանակով ազդել են խանության ժողովրդագրական պատկերի վրա: Սակայն Երևանի խանությունում հայությունը շարունակում էր կազմել բնակչության մեծ մասը³⁷: 1769 թ հունիսի 14-ին Հերակլ 2-րդը, նկարագրելով Երևանը, գրում է, որ այն կարող է մինչև երկու հազար զինվոր դուրս բերել³⁸: Խանության հայ բնակչության համար վատ հետևանքներ ունեցավ Հերակլ 2-րդի 1779 թ. արշավանքը, որի պատճառը Հուսեյն Ալի խանի կողմից հարկ չվճարելն էր: Միմեռն Երևանցու միջնորդությունն այս անգամ չի օգնում. Հերակլ 2-րդը ցանկանում էր պատժել խանին: Սակայն, չկարողանալով գրավել Երևանի բերդը, դիմում է Միմեռն Երևանցուն, որպեսզի արշավանքի նախօրեին Երևանից դեպի Բայազետ հեռացած հայությանը կոչ անի վերադառնալ խոստանալով, որ նրանց վտանգ չի սպառնա: Սակայն հայության վերադարձից հետո, Հերակլ 2-րդը, Հուսեյն Ալի խանին տնտեսապես թուլացնելու նպատակով, ութ հայկական գյուղերի բնակչության բռնի գաղթեցնում է Արևելյան Վրաստան³⁹: Պետք է նկատել, որ Հերակլ 2-րդը, հայությանը բռնագաղթեցնելով Արևելյան Վրաստան, կարողացավ թուլացնել Հուսեյն Ալի խանին, քանի որ վերջինս Հերակլ 2-րդի արշավանքից հետո երկրում ստեղծված ծանր դրությունը փոխելու միջոցը տեսնում էր Վրաստան քշված հայ բնակչության վերադարձի և ամայացած գյուղերը նորից բնակեցնելու մեջ⁴⁰: Կարծում ենք սա ևս

³⁶ Նույն տեղում, էջ ԶԶԴ:

³⁷ Цагарели А., Грамоты и другие исторические документы 18 столетия, относящиеся к Грузии, т. 1, с 1768 по 1774, С. Петербургъ 1891, с. 434.

³⁸ Нерсисяна М., Армяно-русские отношения в 18 веке 1760-1800 гг., Сборник документов, т. 4, с. 94.

³⁹ Յիշատակարան, Ազգային արդեան պատմության համար, Յաղագս դիմելոյն Հերակլայի պատերազմ Երևան, և արտասահման առնելոյ զքանի գեօղորեայն Հայոց յԱրարատու: Կոունկ հայոց աշխարհին, Տիփսիս, 1862, էջ 280:

⁴⁰ Թ.Հակոբյան, Երևանի պատմությունը (1500-1800թթ.), Երևան, 1971, էջ 121:

խոսուն փաստ է Երևանի խանությունում հայ բնակչության մեծամասնություն կազմելու մասին:

Քաղաքի բնակչության էթնիկ կազմի մասին տեղեկություն է հայտնում նաև ռուսական գործակալ Ռայնեգսը, ով, 1783 թ. փետրվարի 9-ին լինելով Երևանում, բերդի մասին գրում է. «վաթսուն լեռնականը բավական է խանին և բոլոր պարսիկներին Երևանից թշելու համար: Խանը ներսից պաշտպանված է հայերի կողմից: Քաղաքը լի է հայերով»⁴¹: Երևանից բնակչության մեծ չափով արտագաղթի համար պատճառ հանդիսացավ Աղա Մուհամմադ խանի 1795 թ. արշավանքը: Այդ ժամանակ Երևանի հայ և մահմեդական բնակչությունը զանգվածաբար փախչում էր դեպի Թիֆլիս՝ վստահ լինելով, որ Աղա Մուհամմադ խանը չի կարողանա նվաճել այն⁴²: Հայտնի չէ, թե 1795 թ. որքան հայ է լքել Երևանը, սակայն համաձայն աղբյուրների 1795-1827 թթ. Երևանից Վրաստան է արտագաղթել 20 000 հայ⁴³:

Պետք է նկատել, որ Երևանի խանության էթնիկ պատկերը փոփոխություն էր կրում նաև խաների վարած քաղաքականության հետևանքով: Չնայած հայերի տնտեսական գործունեության հաշվին խաները մեծ եկամուտներ էին ստանում, ամեն դեպքում խաների և շիա հոգևորականների կողմից պարբերաբար կազմակերպվում էր մուսուլման բնակչության բնակեցում Երևանում⁴⁴: Երևանի խաները տարբեր առիթներով իրենց զինվորների հետ հանգրվանում էին Էջմիածնում, օրեր շարունակ վանքի հաշվին ապրում, տարբեր պահանջներ ներկայացնում կաթողիկոսին և մեծ վնասներ հասցնում: Այս հանգամանքի մասին է վկայում Ազատ խանի հրովարտակներից մեկը՝ ուղղված Երևանի Խալիլ խանին (1752-1755թթ)⁴⁵: Ազատ խանի այդ հրամանագրի համար հիմք է հանդիսացել Էջմիածնի կաթողիկոսի գրած խնդրագիրը, որով հայտնում են, որ Խալիլ խանն իր զինվորներով «արդեն 12 օր է ինչ

⁴¹ Иоаннисян А., Россия и Армянское освободительное движение в 80-х годах 18 столетия, Ереван, 1947, с. 214.

⁴² Араратян А., Жизнь Артемия Араратского Уроженца селения вагаршапаты близь горы Арарата, С. Петербург 1813, с. 281.

⁴³ G. Bournoutian, The Politics of Demography: Misuse of Sources on the Armenian Population of Mountainous Karabakh, p. 103, Journal of the Society for Armenian Studies, vol.9, [Zhttps://umdearborn.edu/dept/armenian/sas/bour2.html](https://umdearborn.edu/dept/armenian/sas/bour2.html)

⁴⁴ Կարապետյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 100-101:

⁴⁵ Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1է, վավ. 1344:

վանքում է մնում և նրա զինվորների իխրաջաթն⁴⁶ ու սոյուրսաթը⁴⁷ նրան վճարում են»։ Հետևաբար Ազատ խանը հրամայում է, որ էջմիածնի հոգևորականության նկատմամբ անօրինական պահանջներ չունենան⁴⁸։

Խաների վարած քաղաքականության արդյունքում տեղի էր ունենում ոչ միայն հայ բնակչության արտահոսք և մահմեդականների ներգաղթ Երևանում, այլ նաև դավանափոխություն։ Դրան նպաստում էր Իրանում տարածված «Իմամ Ջաֆարի» օրենքը։ Համաձայն այդ օրենքի մահաջած քրիստոնյայի հարազատների մեջ մահմեդական լինելու դեպքում քրիստոնյա ազգականները զրկվում են ժառանգական իրավունքներից, և հանգուցյալի կարողությունը ժառանգելու համար առաջնահերթությունը տրվում է հանգուցյալի մահմեդական հարազատին⁴⁹։ Այս օրենքը տնտեսական հիմք էր նախապատրաստում հայության մահմեդականությունն ընդունելու համար։

Այսպիսով վերոնշյալ հանգամանքների և 18-րդ դարում ընթացող թուրք-իրանական, ապա Հարավային Կովկասի միջիշխանական ռազմական գործողությունների և Աղա Մուհամմադ խանի արշավանքի արդյունքում Երևանի խանությունում տեղի ունեցավ հայ բնակչության մեծ չափերի հասնող արտահոսք և մահմեդական բնակչության ներհոսք, ինչի արդյունքում դարավերջին արդեն էականորեն փոխվել էր խանության ժողովրդագրական պատկերը։

HAKOBYAN VAHAGN

(IOS)

DEMOGRAPHIC CHANGES IN YEREVAN KHANATE IN THE 1724-1800S

At the beginning of the 18th century Yerevan Khanate was mainly populated by local native people, the Armenians. Outlanders, mostly

⁴⁶ Իխրաջաթ էին կոչում այն ծախսերը, որոնք ռայաթները տարբեր առիթներով պետք է հատուցեին պետությանը կամ պետական պաշտոնյաններին։ Տե՛ս Բ. Կոստիկյան, նշվ. աշխ., էջ 105։

⁴⁷ Ռայաթների կողմից բանակին մթերքով ապահովելը։ Տե՛ս Բ. Կոստիկյան, նշվ. աշխ., էջ 110։

⁴⁸ Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1է, վավ. 1344։

⁴⁹ Փափագյան Հ., Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, 1, Հրովարտականեր, պրակ երկրորդ, (1601-1650 թթ.), Երևան, 1959, վավ. 16, էջ 101 - 103։

Muslims, living with the Armenians in Yerevan Khanate composed only a small part of the population. In the South Caucasus the population living in Yerevan Khanate was taken captive by different conquerors or often emigrated from the territory of the khanate searching safety in other places in the result of regular military operations between both great powers such as the Ottoman Empire, Iran and Russia, and local government units such as the Muslim khanates, pashayutyuns (provinces), Armenian principalities, Georgian Kingdom.

According to contemporary sources, apart from emigration, immigration was taking place in Khanate, but immigrants were mostly Muslims, Kurds, Iranians and others. Only rare cases are known, when during the period we are interested in, a few Armenian families settled in Yerevan Khanate. Demographic changes of the 18th century were due to the religious and economic policy conducted by the rulers of the khanate, Muslim khans. As a result, the demographic picture in Yerevan Khanate underwent a great change already at the end of the century and the Armenians did not constitute the majority of the population anymore. These demographic changes are the result of both the Armenian population's emigration from Khanate and being captured, Muslim population's immigration to Khanate, and Yerevan khan's domestic policy.